

تحلیلی نظری و تجربی دربارهٔ دین‌داری و معیارهای آن

وحید قاسمی

دکترای جامعه‌شناسی و پژوهشگر

مهری قربانیان

مقدمه

هزاران سال است که انسان به برکت ارتباطهای روحانی و معنوی، زندگی خویش را جلوه‌ای الهی بخشیده و با تحکیم ارتباط خود با آفریدگار جهان به مقام خلیفه الهی رسیده است. در سایه اعتقادات و باورهای دینی، انسان دریافت که فراتر از همه حیوانات است و نغمه‌ای از روح الهی در او به وجود آمد که «من» واقعی‌اش را آشکار ساخت و از «من» حیوانی جدایش کرد.

ولی امروزه که بشر با شتاب و صف‌ناپذیری به سوی پیشرفتهای همه‌جانبه مادی و تکنولوژیک می‌شتابد، به نظر می‌رسد نه تنها به اصول اخلاقی و ارزشی نزدیکتر نشده، بلکه از آن فاصله گرفته است تا جایی که گاهی اوقات

برحسب مشاهده پدیده‌های نسل‌کشی و انسان‌کشی می‌توان اظهار کرد ما شاهد فروپاشی انسان اخلاقی و اخلاق انسانی هستیم. به عبارتی، در حالی که اندیشهٔ ابزاری بشر تا حد بسیار بالایی به جلو حرکت کرده، قلب او به شدت در حال پسروی است. این جدایی دل از اندیشه و از هم پاشیدن عواطف و احساسات انسانی اگر درمان نشود، ظهور و بروز انواع بیماریها، اضطرابها، نگرانیها و ناآرامیهای روانی و اجتماعی و... را به دنبال خواهد داشت.

در چنین موقعیتی، دین و تربیت دینی است که عامل هدایت بشر در مسیر زندگی شده است و او را به فطرت خود، که همان حق طلبی و کمال‌گرایی است، برمی‌گرداند و او را از انحطاط اخلاق باز می‌دارد. در این میان، توجه به تربیت دینی نوجوانان اهمیت

خاصی دارد؛ زیرا دوره نوجوانی، دوره تثبیت شخصیت است. جسم و جان نوجوان در این دوره با شیوه‌های صحیح یا غلط برای یک زندگی سازنده یا ویرانگر، آماده می‌شود. اگر نوجوان دریابد دین نشان دهنده راه زندگی، سبب سعادت و عامل جلوگیری از فساد، انحراف و ضد ارزشهاست، آنگاه عاشقانه پذیرای دین و تعالیم دین می‌شود.

همان طور که ذکر شد، انسان موجودی کمال طلب است و یکی از راه‌های نیل به کمال، داشتن اسوه و الگوست. الگویی که خود موجودی ارزنده و دارای سجایای اخلاقی و انسانی باشد. ولی باید دید چنین الگویی به منزله فردی با ایمان و دیندار چه معیارهایی باید داشته باشد تا نوجوانان و جوانان تحت تأثیر جاذبه‌های معنوی وی قرار بگیرند و غبارهای فراموشی را از فطرت خود بزدایند.

امروزه که بشر با شتاب و صف‌ناپذیری به سوی پیشرفتهای همه جانبه مادی و تکنولوژیک می‌شتابد، به نظر می‌رسد نه تنها به اصول اخلاقی و ارزشی نزدیکتر نشده، بلکه از آن فاصله گرفته است تا جایی که گاهی اوقات بر حسب مشاهده پدیده‌های نسل‌کشی و انسان‌کشی می‌توان اظهار کرد ما شاهد فروپاشی انسان اخلاقی و اخلاق انسانی هستیم.

در این نوشتار، نویسندگان در پی آن هستند که معیارهای دینداری را با توجه به مباحث نظری و دیدگاه‌های نوجوانان، تعریف و مشخص کنند. همچنین با رویکردی تطبیقی نشان دهند که کدامیک از معیارهای دین‌داری از نظر جامعه مورد مطالعه با اهمیت‌ترند و کدامیک درجه اهمیت کمتری دارند.

طرح مسأله

تعاریف دین و معیارهای دین‌داری بسیار متنوعند تا جایی که اتفاق بر مفهوم مشترک آنها به نحوی که پذیرفته اندیشمندان باشد امری دشوار به نظر می‌رسد. با این حال، تردیدی نیست که دین‌داری به عنوان یک سازه نظری و

کیفی، چند وجهی و بلکه متعدد البعاد است. این وجوه و ابعاد فرعی و اصلی آن را محققان مختلفی تعیین کرده، در اینباره مطالعه نظری و تجربی نموده‌اند، که در برخی موارد، وجوه اشتراک مهمی نیز در بین آنها مشاهده می‌شود اما اختلاف نیز تاحدی است که نمی‌توان آنها را از نظر دور داشت.

محسن کدبور (۱۳۷۷) وجه اصلی دین‌داری را خداپروری می‌داند. محمود شلتوت (۱۳۵۹) دین‌داری واقعی را امتنان امر خداوند در خلوت و در میان مردم می‌داند. گلاک و استارک (به نقل از سراج زاده، ۱۳۷۸) دین‌داری را دارای پنج اصل اعتقادی، مناسکی، تجربی، دانشی و پیامدی دانسته است. براساس تعریف دور کیم از دین (نقل از قاسمی، ۱۳۸۰: ۱۲۲) فردی را می‌توانیم دین‌دار بدانیم که اولاً به باورهای مربوط به امور مقدس و غیرمقدس اعتقاد داشته باشد و آنها را بپذیرد. ثانیاً از مناسک منفی مرتبط با آن باورها دوری گزیند و مناسک مثبت و نمایشی را به جا آورد.

در اغلب پژوهش‌های انجام شده در حوزه دین‌داری با رویکرد تجربی، تعریف پنج وجهی دین‌داری گلاک و استارک، مورد پذیرش و اقبال بیشتر پژوهشگران بوده است. این نگاه پنج وجهی تا چه حد از نظر نوجوانان و جوانان جامعه آماری مورد مطالعه، پذیرفتنی تلقی می‌شود و با اهمیت‌تر از آن اینکه اولویت‌بندی آنان از ابعاد پنج‌گانه چگونه است؟ مثلاً آیا برای آنان با اهمیت‌تر، آن است که فرد دین‌داری نماز بخواند یا دروغ نگوید؟ کسی که روزه می‌گیرد ولی از دانش دینی پایینی برخوردار است دین‌دارتر تلقی می‌شود یا کسی که روزه نمی‌گیرد ولی از دانش دینی بالایی برخوردار است؟ به عبارت دیگر اولویت‌بندی یا مرتبه‌گذاری نوجوانان از معیارهای مختلف اصلی و فرعی دین‌داری به چه کیفیت است؟ نویسندگان در تلاشند تا بر اساس پژوهش انجام شده، در این نوشتار پاسخهای مستندی برای این سوالات و پرسشهای مربوط به آن تدارک ببینند.

چارچوب مفهومی: تعریف دین و دین‌داری

دین در لغت به معنای اطاعت است. در زبان فارسی دو لغت به معنای دین بکار می‌رود: یکی کیش و دیگری آیین. بعضی علمای فن زبان‌شناسی که در اصل و ریشه فارسی آن

تحقیق کرده‌اند، کلمهٔ دین را لغتی از زبان فارسی قدیم می‌دانند و به همین معنی کلمهٔ «بهدینان» در کتب فارسی باستان آمده است، که اشاره به پیروان کیش مزدیسنا می‌کند. ظاهراً قبل از انتشار اسلام، این لغت در نزد ایرانیان معمول بوده و عرب آن را از عجم گرفته و سپس باز به ایران آمده است (حکمت، ۲: ۳۷۱). دین از ریشهٔ واژه آریایی دئنا (Daena) و به دو معنی وجدان و حساب، و کتاب و شمارش می‌باشد و در زبانهای سامی مانند عبری و عربی به کار رفته است. معنای آن در زبان عربی قضاوت و جزاست، مانند «یوم الدین» که معنی آن روز جزا و داوری است (رضایی، ۱۳۶۸: ۷۴). دین را به زبانهای اروپایی رلیجیون (Religion) گویند و آن لغت از Religio و یا religare اشتقاق یافته که به معنی «به یکدیگر بستن» است. همانطور که «اعتقاد» از «عقد» یعنی «بستن» مشتق شده است (حکمت، ۲: ۳۷۱). برای دین مفهوم عقیده نیز به کار می‌رود، و به معنی ارتباط روحانی بین مردمی است که اعتقاد مشترکی دارند؛ زیرا دین مهم ترین عامل ارتباط و همبستگی میان جوامع بشری می‌باشد (آریا، ۱۳۷۶: ۹).

یکی از کوتاه‌ترین تعاریفی که از دین شده توسط تایلر انگلیسی در کتاب فرهنگ ابتدایی منتشره در سال ۱۸۷۱ آمده است: «دین ایمان به موجودات روحانی است (نقل از حکمت، ۳: ۳۷۱).

گولد و کولب (۱۳۷۶: ۴۲۷) دین را نظامی دربارهٔ اعتقاد عمل و سازمان دانسته‌اند که جلوه‌هایی اخلاقی را در رفتار پیرامون شکل می‌دهد. امیل دورکنیم (نقل از آرون، ۱۹۶۵: ۵۰) ذات دین را تقسیم جهان به دو دسته نموده‌های مقدس و غیرمقدس می‌داند. از نظر دورکیم وجود یک یا چند خدا در طبیعت یا ماوراءالطبیعه را نباید جزئی ضروری از دین تلقی کرد. بخش مقدس دین، مرکب است از مجموعه‌ای از باورها و مراسم. هرگاه امور مقدس با هم روابطی از نوع هماهنگی یا تبعیت داشته باشند به نحوی که تشکیل دستگاهی برخوردار از نوعی وحدت درونی و مستقل از هر دستگاه دیگری را بدهند، در این صورت مجموعهٔ باورها و مراسم مربوط به آنها، دین را به وجود می‌آورد. بنابراین، دین مستلزم وجود امری مقدس، سپس سازمان یافتن باورهای مربوط به امر مقدس و بالاخره مراسم و اعمالی است که به

نحوی کم و بیش منطقی مشتق از باور است.

راد کلیف براون انسان‌شناس متأخر اعتقاد داشت: «دین در جایی حضور دارد که معنای پیوستن به قدرتی مافوق انسانی احساس می‌شود. چنین قدرتی را می‌توانیم نیروی معنوی یا اخلاقی بنامیم. به نظر راد کلیف براون مظهر اصلی معنای پیوستن به قدرت معنوی صورت مناسک به خود می‌گیرد» (توسلی، ۱۳۸۰: ۶۸).

یینگر (Yinrder) جامعه‌شناس معاصر امریکا می‌گوید: «دین، نظامی از اعتقادات و اعمالی است که به وسیله آنها گروهی از مردم علیه مسائل حاد زندگی بشری به نبرد برمی‌خیزند. این نظام اعتقادی، از پذیرفتن مرگ به مثابه پایان حیات سر باز می‌زند و تسلیم شدن به محرومیتها و مجاز شمردن تفرقه و اختلافات میان جماعت‌های انسانی را مردود می‌شمارد» (نقل از توسلی، ۱۳۸۰: ۶۹).

ریمون آرون جامعه‌شناس معروف فرانسوی دین را چنین تعریف می‌کند: «دین شامل مجموعه‌ای از باورهاست و این باورها معمولاً توسط کلمات بیان می‌شود؛ یعنی به صورت اندیشه‌ای در می‌آیند که کم و بیش شکل دستگاه فکری به خود گرفته است و فقط با اعمال، که مظاهر و جلوه‌های باورها و شیوه‌های تجدید آنها هستند، زنده می‌ماند و مشخص می‌گردد» (آرون، ۱۳۶۶: ۵۶).

میشل مایر در کتاب تعالیم اخلاقی و دینی آورده است: «دین مجموعهٔ عقاید و توصیه‌هایی است که باید ما را در طرز رفتارمان با خدا و مردم و با خودمان توجیه کند» (دراز، ۱۳۷۷: ص ۶۲). کانت (Kant) در کتاب مرزهای عقل در تعریف دین می‌گوید: «دین یعنی شناختن تکالیف بشری در شکل اوامر الهی» (نقل از حجت، ۱۳۵۸: ۱۸).

سرجمیز جورج فریزر انسان‌شناس انگلیسی می‌گوید: «دین عبارت است از نیروهای تسکین دهندهٔ فوق انسانی، که رفتار و کردار و زندگی او را تحت انضباط در می‌آورد» (نقل از رضا، ۱۳۶۸: ۷۴).

زرتشت، پیامبر ایرانی که نزدیک به ۶۵۰۰ سال پیش از میلاد می‌زیست می‌گوید: «دئنا وجدان و ضمیر پاک‌ی ست» که به دئنا در عربی و فارسی دین می‌گویند و امروزه به معنی کیش هم به کار می‌رود، در حالی که در حقیقت، وجدان معنی می‌دهد، هر کس از وجدان یا دئنا پیروی کند دیندار، و

گفتار و کردارش باعث خشنودی خداوند است (نقل از رضا ۱۳۶۸: ۱۷۴).

شلتوت (۱۳۵۹: ۱۸) نیز عقیده دارد دین جز تصفیة روح و پاکی قلب و ایجاد روح فرمانبرداری که بزرگی خدا را درک کند و به برقراری صلح و نیکی در زمین معتقد باشد، هدفی دیگر ندارد.

هملتون (۱۹۹۵: ۱۳) تعاریف ارائه شده از دین را در دو نوع ذاتی و کارکردی گروه‌بندی می‌کند. در تعاریف ذاتی عنوان می‌شود که اصولاً دین چه ماهیتی دارد یا به عبارت دیگر از چیستی دین پرسش شده است و به آن پاسخ داده می‌شود. در تعاریف کارکردی نیز گفته می‌شود که دین چه کاری انجام می‌دهد یا چه پیامدی را برای فرد، گروه یا جامعه دارد. مثلاً آنجا که دورکیم دین را به دو دسته امور مقدس و نامقدس تعریف می‌کند به تعریف ذاتی یا جوهری از دین دست زده است و آنجا که آن را عامل همبستگی اجتماعی می‌نامد، تعریف کارکردی از دین کرده است.

سراج زاده (۱۳۷۸: ۲۵) نیز با مرور ادبیات مربوط به تعاریف دین، وجود دو رویکرد کارکردی و جوهری در تعریف دین را تأیید کرده است. از نظر وی، تعاریف جوهری از دین با آنچه مردم عادی از دین می‌فهمند بسیار نزدیک است. بر طبق این تعاریف اصولاً دین عبارتست از باورها و عباداتی که ناظر به موجودات مقدس متعالی و الگوهای اجتماعی مرتبط با آنهاست.

تعریف دین‌داری در ارتباط مستقیم، با دین است. براساس تعریف دورکیم فردی را می‌توانیم دین دار بدانیم که اولاً به باورهای مربوط به امور مقدس و نامقدس اعتقاد داشته باشد و آنها را بپذیرد؛ ثانیاً از مناسک منفی مرتبط با آن باورها دوری‌گزیند و مناسک مثبت و نمایشی به جا آورد. با آن حال، نمی‌توان انتظار داشت که در واقعیت این دو همواره با یکدیگر همراه باشند. می‌توان افرادی یافت که به باورهای دینی اعتقاد داشته باشند بدون آنکه مناسک مرتبط به باورها را انجام دهند یا افرادی که تنها مناسک دین را انجام می‌دهند بدون آنکه حقیقتاً به باورهای دینی معتقد باشند.

به نظر می‌رسد در حال حاضر بر سر اینکه دین‌داری مشتمل بر پنج بُعد است، توافق نسبی حاصل شده است. این ابعاد که گلاک و استارک (۱۹۶۵ به نقل از سراج زاده، ۱۳۷۸) آن را

معرفی کرده‌اند عبارتند از: ابعاد اعتقادی یا باورهای دینی^۱، مناسک یا اعمال دینی^۲، تجربی یا عواطف دینی^۳، فکر یا دانش دینی^۴ و پیامد یا آثار دینی^۵. بُعد اعتقادی یا باورهای دینی، عبارتست از باورهایی که انتظار می‌رود پیروان یک دین بدانها اعتقاد داشته باشند. بعد مناسکی یا اعمال دینی شامل اعمال مشخصی همچون عبادت، نماز، شرکت در آیینهای خاص دینی و... است که انتظار می‌رود پیروان دین آنها را به جا آورند. بعد تجربی یا عواطف دینی، ناظر به عواطف، تصورات و احساسات مربوط به داشتن رابطه یا جوهری ربوبی همچون خدا یا واقعیتی غائی یا اقتداری متعالی است. بعد فکری یا دانش دینی، مشتمل بر اطلاعات و دانسته‌های مبنایی درباره معتقدات هر دین است که پیروان هر دین باید بدانند. بُعد پیامدی یا آثار دین ناظر به آثار باورها، اعمال، تجارب و دانش دینی در زندگی روزمره پیروان است.

چارچوب تجربی: معیارهای دین‌داری

درباره پیشینه تجربی و به عبارتی تحقیقات انجام شده، در خصوص موضوع بحث بایستی متذکر شد که تحقیقی با عنوان «معیارهای دین‌داری»، انجام نشده و تحقیقاتی که تاکنون شده، بیشتر مربوط به دیندار بودن یا دیندار نبودن افراد بوده است، یا تحولاتی که در ابعاد دین‌داری در جوامع از دید افراد پدیدار آمده است. لذا این محدودیت سبب شده که در پیشینه‌های تحقیق به سوالات مورد استفاده محققان در ابعاد مختلف توجه شود و آنها را به عنوان ملاکهای دین‌داری در نظر بگیریم.

بنابراین، در ابتدا سعی شد که موارد و سوالات کلی‌تر که مبنایی برای سایر تحقیقات بوده است مطرح شود و لذا در توضیح پیشینه‌های بعدی از ذکر موارد مشابه خودداری شده است، مگر اینکه نکته تازه‌ای مطرح شده باشد. با توجه به مقدمه ذکر شده به پیشینه تحقیقات تجربی در خصوص ملاکهای دین‌داری می‌پردازیم و به ابعاد مختلف دین‌داری در دیدگاه‌ها و تحقیقات مختلف توجه می‌کنیم.

در تحقیقی که سراج زاده (۱۳۷۸) درباره نگرشها و رفتارهای دینی نوجوانان تهرانی و دلالتهای آن برای نظریه سکولار شدن انجام داد، چهار بُعد در نظر گرفته شد،

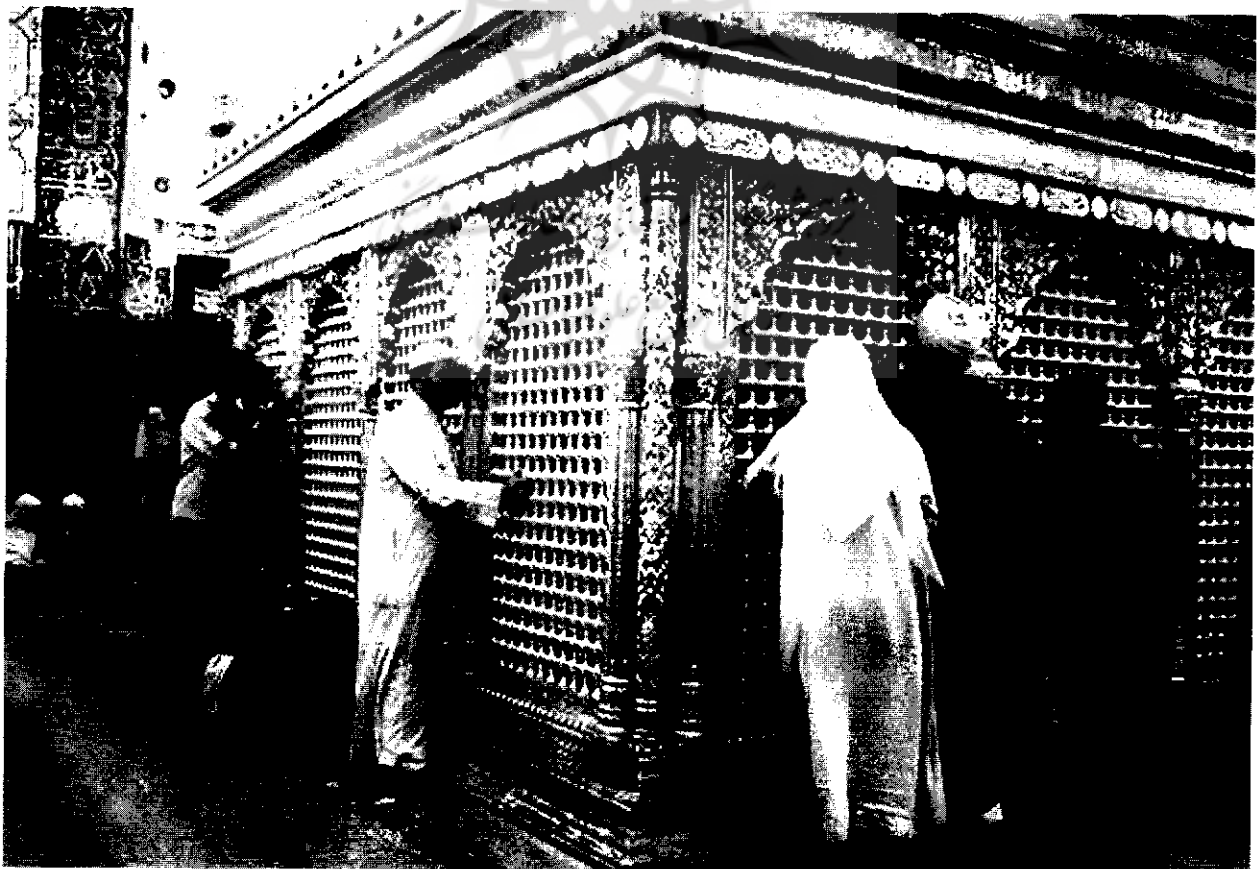
اعتقادی، عاطفی، پیامدی و مناسکی. او در بُعد باورهای دینی، مجموعه‌ای از اصول دین را مد نظر قرار داد و سنوالاتی مانند وجود شیطان، اعتقاد به امر به معروف و نهی از منکر، اعتقاد به قرآن، ظهور امام زمان (عج)، وجود فرشتگان و وجود خداوند را در نظر گرفت. درباره اعمال دینی (مناسکی) به معرفه‌هایی مانند نماز خواندن انفرادی، نماز جماعت، نماز جمعه، روزه گرفتن، خواندن قرآن، مشارکت در مراسم و اعیاد مذهبی و عزاداریها توجه کرد. بُعد عواطف دینی نیز شامل این معرفه‌ها بود: نترسیدن از مرگ دلیل ایمان به خدا، احساس نزدیکی به خدا و ائمه اطهار (علیهم السلام)، احساس ترس از خدا و توبه که انتظار می‌رود معتقدان به دین آنها را احساس کرده باشند.

در بُعد پیامدی نیز این معرفه‌ها در نظر گرفته شده بود: سخت گیری درباره مشروبات الکلی، تقلب نکردن در پرداخت مالیات، کاردانی و مذهبی بودن رهبران، رعایت قوانین اسلام در زمان فعلی، رعایت حجاب و شرکت زنان در مسابقات ورزشی. در این بُعد نیز تقریباً ملاکهای رفتاری که یک مسلمان باید در زندگی روزمره جداً آنها را رعایت

کند، در نظر گرفته شده است. از نظر سراج زاده به دلیل اینکه آموزش دین در کشورهای اسلامی بخشی از آموزشهای اجباری است، لذا معرفی معتبری برای دین داری نمی‌باشد، بنابراین از آن صرف‌نظر کرده است (سراج زاده، ۱۳۷۸: ۲).

در تحقیقی که طالبان (۱۳۷۸) در باره سنجش دین‌داری جوانان انجام داد سه بُعد برای دین‌داری در نظر گرفته شد: الف) اعتقادات مذهبی (بعد عقیدتی دین)، که این موارد را در بر می‌گرفت: اعتقاد به خدا و زندگی پس از مرگ و بهشت و جهنم. ب) مناسک مذهبی (بعد رفتاری دین)، در این بُعد به علت اهمیت نماز، به عنوان ستون دین این معرفی انتخاب شد، که از رفتارهای نخواندن نماز تا مقید بودن تشکیل شده بود. ج) تعهد مذهبی یا اهمیت دین و زندگی، که این بُعد نیز توسط یک سؤال سنجیده شد و آن اهمیت وجود خدا در زندگی بود، که به صورت مقیاس ۱۵ درجه‌ای تنظیم شده بود. (طالبان، ۱۳۷۸: ۲).

در تحقیقی که قاسمی در سال ۱۳۸۰ ش با عنوان گونه-شناسی و تبیین فرهنگی سیاسی دانشجویان شاغل به تحصیل در ایران انجام داد، نیز از چهار بُعد (عواطف،

اعتقادات، مناسک، پیامد) استفاده شد در بُعد اعتقاد، اعتقاد به خدا، قیامت و فرشتگان، مورد توجه قرار گرفت و در بُعد عواطف، نیز تقریباً از همان پیامدها و مناسک معرفه‌های سراج زاده استفاده شده است.

داریاپور در سال ۱۳۸۱ تحقیقی راجع به جایگاه سنت و مدرنیته در نظام آموزشی جوانان و بزرگسالان شهر تهران انجام داد و به بررسی میزان پای‌بندی دینی افراد در ابعاد اعتقادی و رفتاری، پرداخت. در این بررسی معرفه‌های زیر در بُعد اعتقادی و تجربی در نظر گرفته شد، که عبارتند از: ۱- ایمان بهترین راه غلبه بر مشکلات است. ۲- دینداری به پاکی قلب است، نه نماز و روزه. ۳- نجابت زن مهم است نه حجاب. ۴- وقتی آدم مالیات می‌دهد دیگر احتیاج به پرداخت خمس و زکات نیست. ۵- بدون اعتقاد مذهبی زندگی پوچ است. ۶- در ایام محرم و صفر جشن تولد و نامزدی اشکالی ندارد. در بُعد مناسکی و رفتاری نیز این معرفها مشخص شد: ۱- انجام اعمال واجب مانند نماز و روزه. ۲- مطالعه قرآن. ۳- شرکت در نماز جماعت. ۴- شرکت در نماز جمعه (داریاپور: ۱۳۸۱: ۱۶۳-۱۶۲).

در تحقیقی که شهلا عطاپور با عنوان، «بررسی نگرش نسل جوان به دین و عوامل مؤثر بر آن در شهر اصفهان» انجام داد. همانند سراج زاده، از چهار بُعد (اعتقاد، مناسک، عواطف و پیامد) استفاده شد و در هر حیطه هم از سئوالات آقای سراج زاده استفاده گردید (عطاپور، ۱۳۸۱: ۱۰۳). مطالعه دیگر که درباره دینداری انجام گرفته مربوط است به صباغ پور (۱۳۷۲) که بر اساس نمونه‌ای از ۲۲۲ پسر دانش آموز تهرانی انجام شد. در مطالعه وی برای نگرش دین سه بُعد تعریف شده است: دانش و احساسات و آمادگی برای عمل (به نقل از سراج زاده، ۱۳۷۸: ۱۴).

شیروانی در تحقیقی با عنوان «جایگاه دین در نظام ارزشی جوانان»، با طرح ۳۳ سؤال در زمینه‌های مختلف از جمله علت آرامش خیال را چه می‌دانند؟ تأثیر روحانیت در امور تعلیمات مذهبی پاسخگوی مسائل می‌باشد یا خیر؟ توسل به ائمه اطهار (علیهم السلام)، رعایت حجاب، اعتقاد به خدا و... پژوهش خود را انجام داد (شیروانی، ۱۳۷۸: ۷۵).

تحقیق رضاقلیان با عنوان «سنجش نظرات و نگرش دانش آموزان در زمینه اعتقادات دینی در دبیرستانهای ناحیه

۳ اصفهان» انجام گرفت. در این تحقیق از ۲۸ سؤال در موارد مختلفی چون اعتقاد به خدا، آخرت، دعا و آثار آن، امامان، واجبات دینی، محدود شدن به وسیله دین، استفاده شد. در این تحقیق نیز بیشتر ابعاد اعتقادی، پیامدی و عاطفی مورد توجه بوده ولی به صورت خاص طبقه‌بندی انجام نگرفته است (رضاقلیان، ۱۳۸۰: ۸۸۶).

سرانجام گلاک و استارک نیز از ابعاد دین تقسیم‌بندی خاصی می‌کنند که مورد استفاده محققان قرار گرفته و عبارت است از ابعاد چهارگانه تجربی، اعتقادی، مناسکی و استنتاجی یا پیامدی (کیوی، کامینهود، ۱۳۷۵: ۱۱۶). سراج زاده نیز در زمینه اعتقادات دینی کار کرده است، بُعد دانش دینی را به این ابعاد می‌افزاید، هر چند در تحقیق خود از آن استفاده نمی‌کند.

اشخاص دیگری نیز مانند قاسمی- طالبان، عطاپور و... با استفاده از همین معیارها به بررسی دین‌داری افراد پرداخته‌اند. بنابراین، تقسیم‌بندی فوق از اعتبار خاص برخوردار بوده است. البته تحقیقات دیگری نیز درباره دینداری دانش آموزان انجام گرفته است که از الگوی خاصی تبعیت نکرده، و آنچنان نظام‌مند نبوده است.

در تحقیقات خارج از کشور نیز اهمیت وجود خدا در زندگی، به عنوان یک ملاک اساسی در دینداری افراد، همواره مد نظر بوده است (انگلهارت، ۱۳۷۳: ۲۳۱). لذا می‌توان گفت بُعد اعتقادی دین یکی از ابعاد مهم دینداری در تمام جهان است.

در این تحقیق نیز سعی شده است، از الگوی گلاک و استارک و سراج زاده استفاده گردد و با ایجاد تغییرات در سئوالات بر اساس تحلیل محتوای متون درسی و مصاحبه‌های عمیق با صاحب نظران دین، معیارهای دینداری دانش آموزان در ابعاد اعتقادی، عواطف، مناسک، پیامدی و دانشی سنجیده شود.

روش شناسی

روش تحقیق: جامعه و نمونه آماری

روش تحقیق در این مطالعه از نوع پیمایش و توصیفی است. جامعه آماری مورد مطالعه دانش آموزان دوره متوسطه شاهین شهر طی سال تحصیلی ۱۳۸۲-۱۳۸۳ است و

جدول شماره ۱- توزیع جامعه و نمونه آماری به تفکیک پایه تحصیلی، جنس نوع مدرسه و رشته تحصیلی

پایه	جنس	عادی - دولتی			غیر انتفاعی			جمع کل
		نظری	فنی و حرفه ای	کار و دانش	نظری	فنی و حرفه ای	کار و دانش	
پایه اول	تعداد دختر	۱۳۲۳	-	-	۱۶۸	-	-	۱۴۹۱
	درصد دختر	٪۱۷	-	-	٪۲	-	-	٪۱۹
	حجم نمونه	۶۵	-	-	۸	-	-	۷۳
	تعداد پسر	۱۴۳۹	-	-	۲۹۸	-	-	۱۷۳۷
	درصد پسر	٪۱۸	-	-	٪۴	-	-	٪۲۲
	حجم نمونه	۷۰	-	-	۱۴	-	-	۸۴
پایه دوم	تعداد دختر	۶۲۰	۱۰۸	۳۳۰	۷۹	۵۵	۳۱	۱۲۲۳
	درصد دختر	٪۸	٪۱	٪۴	٪۱	٪۰/۱۶	٪۰/۴	٪۱۵
	حجم نمونه	۳۱	۶	۱۶	۴	-	۲	۵۹
	تعداد پسر	۳۷۱	۱۸۱	۲۴۴	۱۲۸	-	۹۸	۱۰۲۲
	درصد پسر	٪۵	٪۲	٪۳	٪۲	-	٪۱	٪۱۳
	حجم نمونه	۱۸	۹	۱۲	۶	-	۵	۵۰
پایه سوم	تعداد دختر	۷۲۶	۱۲۲	۳۰۴	۷۵	۳۶	۲۰	۱۲۸۳
	درصد دختر	٪۹	٪۲	٪۴	٪۱	٪۰/۵	٪۰/۵	٪۱۷
	حجم نمونه	۳۶	۶	۱۵	۴	۲	۱	۶۴
	تعداد پسر	۳۸۰	۲۴۹	۲۹۸	۱۲۲	-	۷۵	۱۱۲۴
	درصد پسر	٪۵	٪۳	٪۴	٪۱	-	٪۱	٪۱۴
	حجم نمونه	۱۸	۱۲	۱۴	۶	-	۴	۵۴

مرحله دوم تعدادی از کلاسها، به تصادف انتخاب شده و سپس با توجه به فهرست دانش آموزان کلاسها، از آنها نمونه گیری تصادفی به عمل آمده است. تعداد نمونه‌ها با توجه به طبقات فرعی براساس متغیرهای سال، رشته و جنس تعیین شده است. توزیع جامعه آماری و نمونه آماری مورد مطالعه بر حسب پایه تحصیلی، جنس، نوع مدرسه و رشته تحصیلی در جدول شماره ۱ نشان داده شده است.

ابزارهای اندازه گیری

با توجه به اینکه ما می‌بایست معیارهای دینداری را با

شامل دبیرستانهای دخترانه و پسرانه، دولتی و غیرانتفاعی، در رشته‌های نظری، فنی و حرفه‌ای و کارودانش می‌باشد. براساس سطح اطمینان ۹۵٪، فاصله اطمینان ۵٪، و حداکثر پراکندگی متغیر مورد مطالعه (۱/۲۵)، حجم نمونه برابر با ۳۸۴ نفر، شده است. در بین انواع روشهای نمونه‌گیری، در این تحقیق از نمونه‌گیری احتمالی استفاده شده است تا امکان تعمیم نتایج از نمونه به جامعه آماری براساس میزان خطای مشخص (۵٪) فراهم آید. نمونه‌گیری ترکیب از دو شیوه چند مرحله‌ای و طبقه‌ای متناسب با حجم خواهد بود. به نحوی که در مرحله اول تعدادی دبیرستان به تصادف انتخاب شده و در

دیدگاه نوجوانان بسنجیم، در ابتدا با استفاده از پرسشنامه‌ای باز، به اضافه مصاحبه عمیق در بین تعدادی از دبیران (حدوداً ۳۰ نفر) نظریات آنها را راجع به معیارهای دینداری جويا شدیم و سپس به بسط و گسترش آن پرداختیم و در ساخت پرسشنامه از آن استفاده شد. در اینجا شایسته ذکر است که اولاً از دبیران، ۱۵ نفر زن و ۱۵ نفر مرد انتخاب شدند. در عین حال سعی بر این بود که از افراد متخصص و آگاه استفاده گردد، چرا که اگر فقط از متخصصان دین نظر خواسته می‌شد، به موضوع تنها از یک جنبه توجه می‌شد. بنابراین، نظریات ۳۰ نفر را بررسی کردیم.

برای تهیه پرسشنامه و تعیین ملاکهای دینداری همچنین از کتابهای دینی سالهای اول و دوم و سوم دبیرستان نیز استفاده و سعی شد به این طریق به تمام ابعاد دینداری توجه گردد. برای طرح گویه‌ها از مقیاس لیکرت استفاده شده است. مقیاس از مجموعه منظم گویه‌ها (عبارات) که به ترتیب خاصی تدوین شده است ساخته می‌شود. این گویه‌ها حالات خاصی از پدیده مورد اندازه‌گیری را به صورت جملاتی عرضه می‌کند که از لحاظ ارزش اندازه‌گیری فاصله‌های مساوی دارد و پاسخ دهنده میزان موافقت خود را با هر یک از این عبارات در یک مقیاس درجه‌بندی شده نشان می‌دهد که از یک تا پنج درجه است. سپس پاسخ آزمودنی به هر یک از گویه‌ها، از نظر عددی (رتبه) ارزش‌گذاری می‌شود و حاصل جمع بندی عددی این ارزشها، نمره آزمودنی را در این مقیاس به دست می‌دهد. بنابراین، ابتدا مقوله‌های تشکیل دهنده معیارهای دین‌داری را انتخاب و گویه‌های مساعد و نامساعد مربوط به موضوع را مشخص کردیم و سپس گویه‌ها در یک اجرای مقدماتی برای یک نمونه تصادفی از پاسخ دهنده‌ها (۳۲ نفر، ۱۶ پسر و ۱۶ دختر) انجام شد و با توجه به نتایج به دست آمده گویه‌هایی که هماهنگی آنها با مجموعه گویه‌ها کم بود کنار گذاشته شد.

در مقیاس لیکرت سطوح سنجش هر یک از معرفها، رتبه‌ای است و سطح سنجش مجموع نمرات هر یک از ابعاد نیز رتبه‌ای است، اما محققان بسیاری معتقدند می‌توان جمع نمرات مجموعه گویه‌ها و معرفهای رتبه‌ای را در سطح فاصله‌ای فرض نمود (به نقل از قاسمی، ۱۳۸۰: ۱۷۸).

برای بررسی روایی (Validity)، از روایی صوری و روایی

نمونه‌ای استفاده شده است به نحوی که تأیید مجموعه‌ای از کارشناسان درباره این که پرسشنامه طرح شده متناسب با متغیرهای مورد مطالعه است به عنوان روایی صوری پرسشنامه در نظر گرفته شد. در روایی نمونه‌ای سعی شد با تهیه یک بانک گویه (۱۰۰ گویه) نمونه‌ای که نمایای هر یک از ابعاد خاص دینداری باشد انتخاب شود. به منظور محاسبه ضریب پایانی (Reliability) نیز از تکنیک هماهنگی درونی گویه‌ها و ضریب آلفای کرونباخ برای هر یک از ابعاد فرعی پرسشنامه استفاده شده است. در این بخش براساس داده‌های جمع‌آوری شده در یک مطالعه مقدماتی با ۳۲ پاسخگو محاسبات انجام شده است.

شایسته ذکر است که به دلیل اینکه معرفها زیاد بودند، لذا در هر بُعد، به دسته‌بندی معرفها پرداخته و به این ترتیب در بررسی پاسخنامه‌ها با توجه با این دسته‌بندی خاص عمل شد که در هر حیطه به توضیح آن می‌پردازیم.

۱- حیطه دانشی که نشان می‌دهد، هر فرد دینداری تا چه حد باید دانش دینی داشته باشد. این ابزار با توجه به نکات ذکر شده قبلی (نظرات دبیران- کتابهای دینی- ابزار طرح شده توسط سراج زاده) و همچنین محقق ساخته می‌شود و شامل ۲۸ سؤال است و دانش‌آموز با توجه به رتبه‌های (خیلی زیاد- زیاد- متوسط- کم خیلی کم- اصلاً) یکی را انتخاب می‌نماید. رتبه‌ها از صفر (اصلاً) تا پنج (خیلی زیاد) نمره‌گذاری می‌شود. سئوال‌ات این بُعد شامل معرفهای زیر بوده و دسته بندی نیز شده است:

الف- تسلط و شناخت نسبت به قرآن و نهج البلاغه، آشنایی با متون دینی، آشنایی با دعاها و زیارت‌نامه‌ها و احادیث و مفاتیح الجنان. این معرفها با عنوان آشنایی با متون دینی، دسته بندی شدند.

ب- آگاهی نسبت به مذاهب تسنن، شیعه، یهود، مسیح، هندو و... و کتابهای انجیل و تورات و... که با عنوان آگاهی از مذاهب طبقه بندی شد.

ج- آشنایی با زندگی ائمه اطهار و امام زمان (عج) با عنوان آشنایی با امامان دسته بندی شد.

د- بکارگیری فکر و اندیشه و پرهیز از سطحی‌نگری، عدم پیروی نسبت به چیزی که از آن آگاهی ندارد و انتخاب دین براساس تحقیق و تفحص که به عنوان به کارگیری

فکری، طبقه بندی شد.

ه- آشنایی با احکام اسلامی مثل نماز و روزه، میزان خمس، زکات، زکات فطره و موارد مصرف آن که به عنوان آگاهی نسبت به واجبات گروه بندی شد.

و- در نهایت به روز بودن اطلاعات دینی و آگاهی از مسائل سیاسی روز با عنوان آگاهی نسبت به مسائل روز خوانده شد.

در این حیطه ما مجموعاً ۲۸ سؤال داشتیم که به خاطر سهولت و دقت بیشتر آنها را به ۶ گروه کلی تر تقسیم کرده ایم. ضریب آلفای کربناخ برای بُعد برابر با ۸۸٪ محاسبه شد.

۲- حیطه باورها، این حیطه نشان می دهد که اعتقادات و باورهای هر فرد دیندار باید چه چیز و در چه حدی باشد. به علت اینکه باورهای هر فرد مسلمان تا حد زیادی بسته به قبول اصول و فروع دین است. لذا در طبقه بندی، این موارد در نظر گرفته شد.

الف- داشتن اعتقاد قلبی به خداوند یکتا، اعتقاد به حاکمیت الهی در زمین، اعتقاد به بی نیاز بودن خداوند، اعتقاد به حاضر و ناظر بودن خداوند، اعتقاد به هدفمند بودن جهان آفرینش، این معرّفها با عنوان اعتقاد به توحید (توحید) نامگذاری شدند.

ب- اعتقاد به نبوت و امامت و ظهور امام زمان (عج) و ایجاد عدل در جهان با عنوان اعتقاد به نبوت و امامت طبقه بندی شد.

ج- اعتقاد به روح یا بُعد غیر مادی انسان، اعتقاد به عالم برزخ و سؤال و جواب پس از مرگ، شهادت و شهادت طلبی، اعتقاد به قیامت و برملا شدن اسرار نهائی، وجود بهشت و جهنم و جزا و پاداش و سنجش اعمال در جهان آخرت با عنوان اعتقاد به معاد دسته بندی شد.

د- اعتقاد به عدل خداوند.

ه- اعتقاد به قرآن و حقیقت آن و معجزه و عوامل مافوق انسانی که با نام اعتقاد به معجزه (معجزه) دسته بندی شدند.

و- اعتقاد به فطرت الهی انسان و نیاز انسان به وجود خداوند با عنوان فطرت الهی انسان طبقه بندی شد.

ز- اعتقاد به وجود شیطان.

ی- اعتقاد به فروع دین.

در طبقه بندی باورها مجموعاً ۲۲ سؤال وجود داشت که

در ۸ طبقه، دسته بندی شد تا برای دستیابی به نتایج نیز سهل الوصول تر باشد. ضریب آلفای کربناخ بُعد باورها برابر با ۸۷٪ محاسبه شده است.

۳- حیطه مناسک، نشان دهنده این می باشد که هر فرد دیندار تا چه حد باید اعمال و مناسک دینی را انجام دهد، این بُعد نیز دارای ۲۷ پرسش بوده است. در این حیطه نیز سعی شد به اعمال واجب و مستحبی که در دین اسلام بر آنها تأکید شده توجه شود و به دلیل کثرت، معرّفها به دسته های زیر تقسیم شد:

الف- اعتقاد قلبی به خدا و دین بدون انجام فرائض دینی.

ب- انجام اعمال دین به خاطر پاداش بهشت و ترس از کیفر جهنم که با عنوان انجام دادن اعمال دین به خاطر بهشت و جهنم شناخته شد.

پ- خواندن نماز و نمازهای قضا و نماز آیات که با عنوان نمازهای واجب مشخص شد.

ت- خواندن نماز شب، نمازهای مستحب، نماز جماعت، نماز جمعه، نماز عید فطر و قربان با نام خواندن نمازهای مستحب شناخته شد.

ث- شرکت در اعیاد یا عزاداریهای مذهبی در مساجد و تکیه ها، اجرای فرائض سحرهای ماه رمضان و انجام اعمال شهای قدر، به نام اعمال مستحبی تعیین شد.

ج- خواندن قرآن، دعا و زیارتنامه با عنوان راز و نیاز با خدا مشخص گردید.

چ- پرداخت خمس، زکات و زکات فطره با عنوان پرداخت خمس و زکات تعیین گشت.

ح- رفتن به حج و زیارت کربلا نیز با نام زیارت اماکن مقدس مشخص شد.

به دلیل تعداد زیاد سؤالاها (۲۷ سؤال) در مجموع سؤالات در ۹ طبقه کلی تر تقسیم بندی شده اند. ضریب آلفای بُعد مناسک برابر با ۹۰٪ محاسبه شده است.

۴- حیطه عواطف، نشان دهنده بُعد عاطفی و تجربی ارتباط با خدا می باشد و اینکه هر فرد دیندار تا چه حدی می تواند با خداوند ارتباط عاطفی داشته باشد این بُعد دارای ۹ پرسش بوده که دانش آموز باید طبق رتبه های داده شده علامت بزند. پایایی، آلفای کربناخ ۷۱٪.

در این حیطه نیز معرّفها مشخص گردید و سپس به ۴

طبقه تقسیم شد:

الف- احساس نزدیکی به خداوند، دستیابی به آرامش با ذکر نام خداوند، ذکر دعا برای به دست آوردن آرامش روح، توسل به خداوند برای موفقیت در کارها، لذتبخش بودن نماز و نترسیدن از مرگ به دلیل ایمان به خدا با عنوان احساس آرامش بر اثر اعتقاد به خداوند نامگذاری شد.
ب- توبه کردن و کمک خواستن از خدا در این راه.
پ- احساس معنوی خاص به هنگام زیارت حرم امامان.
ت- احساس ترس از خدا.
ضریب آلفای کرنباخ برای بُعد عاطفی برابر با ۷۱٪ محاسبه شده است.

۵- حیطة پیامدها، نشان دهنده این می باشد که پیامد دینی در زندگی هر فرد دیندار چیست؟ در این حیطة نیز به دلیل کثرت معرفها آنها به ۸ طبقه کلی تر تقسیم شدند.

الف - حفظ حجاب، نهی از منکر افرادی حجاب، داشتن ظاهر ساده و بی آرایش، و پوشیدگی و سادگی که با عنوان داشتن ظاهر ساده مطرح گردید.

ب- معنا یافتن زندگی، احساس مسئولیت در برابر خداوند و انجام اعمال شایسته با عنوان احساس وجود خدا در زندگی مشخص گردید.

پ- کنترل نفس و اصلاح درون، داشتن زندگی سالم خانوادگی، ایجاد هماهنگی در امیال، وفادار، دوست نشدن با جنس مخالف خارج از چارچوب شرع، قراردادن حریم در روابط زن و مرد با حفظ پاکى و بی آیشی، عدم بی بند و باری اخلاقی، یاری و مساعدت به دیگران، رعایت حق الناس، واگذار نکردن کار خود به دیگران، عدم بدگمانی و بی اعتمادی نسبت به مؤمنان که با عنوان روابط اجتماعی سالم شناخته شد.

ت- عدم خودخواهی و خود برتر بینی، قناعت، تواضع و فروتنی با عنوان تواضع شناخته شد.

ث- شرکت در انتخابات و امور سیاسی، شرکت مؤثر در بحثهای سیاسی و پی گیری اخبار سیاسی نیز با عنوان شرکت در مسائل سیاسی مشخص گردید.

ج- پرهیز از غیبت، دروغ نگفتن، امر به معروف و نهی از منکر، ظاهر و باطن یکسان نیز با عنوان رعایت واجبات اخلاقی مطرح گردید.

ج- دفاع از اسلام و دین.

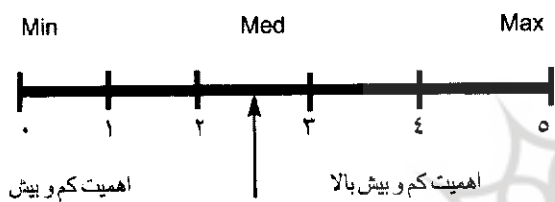
ضرب آلفای کرنباخ این بُعد نیز برابر با ۰/۹۰ محاسبه شده است.

یافته‌ها

۱- ابعاد پنج گانه معیارهای دین داری^۱

با توجه به گستردگی تعریف برای هر یک از ابعاد، متوسط آن برابر با مقدار ۲/۵ می باشد. گستره تعریف شش درجه‌ای (اصلاً، خیلی کم، کم، متوسط، زیاد، خیلی زیاد) بوده و نحوه کدگذاری به ترتیب از مقدار صفر تا پنج می باشد.

گستره تعریف برای هر یک از ابعاد دین داری

میانگینهای محاسبه شده برای کلیه ابعاد پنج گانه دینداری از مقدار ۲/۵ بالاتر بوده و تفاوت آن نیز معنادار است، به نحوی که با اطمینان حداقل ۹۵٪ می توان اظهار کرد که در جامعه آماری مورد مطالعه (کلیه دانش آموزان مقطع متوسطه شاهین شهر) این باور که برای دیندار بودن، متصف بودن به کلیه وجوه دین داری لازم است و نمی توان هیچ یک از آنها را کم اهمیت تلقی کرد عمومیت دارد. با این حال تفاوت میانگینها نشان می دهد که می توان یک رتبه بندی از ابعاد پنج گانه را از نظر دانش آموزان ارائه کرد. میانگینهای محاسبه شده و مقایسه دو به دوی آنها نشان می دهد که به ترتیب چهار اولویت زیر قابل مشاهده اند:

رتبه اول، ابعاد اعتقادی و عاطفی دین داری؛

رتبه دوم، بعد پیامدی دین داری؛

رتبه سوم، بعد مناسکی دین داری؛

رتبه چهارم، بعد دانشی دین داری.

میانگینهای بین ۴ تا ۵ برای ابعاد اعتقادی و عاطفی نشان می دهد که از نظر دانش آموزان در مجموع اهمیت این ابعاد برای افراد دینداری بین زیاد تا خیلی زیاد بر آورده شده است در حالی که میانگینهای بین ۳ تا ۴ برای ابعاد پیامدی،

جدول شماره ۲- آمارهای توصیفی برای ابعاد مختلف دین‌داری

آمار		حیطه دانشی	حیطه باورها	حیطه مناسک	حیطه عواطف	حیطه پیامدها
تعداد	معتبر	۳۸۴	۳۸۴	۳۸۴	۳۸۴	۳۸۴
	پرسشنامه حذف شده
میانگین		۳/۴۵	۴/۴۱	۳/۶۱	۴/۳۸	۳/۸۷
میانه		۳/۵۱	۴/۵۲	۳/۷۰	۴/۵۵	۳/۹۳
مد		۳/۴۵	۴/۹۱	۴/۰۴	۴/۶۷	۴/۱۳
انحراف معیار		۰/۵۷	۰/۴۹	۰/۶۸	۰/۵۴	۰/۶۲
پایین ترین		۱/۲۴	۱	۰/۸۹	۱/۲۲	۰/۹۷
بالا ترین		۴/۶۶	۵	۵	۵	۵
چارک ها	اول	۳/۱۰	۴/۱۴	۳/۲۳	۴/۱۱	۳/۵۸
	دوم	۳/۵۱	۴/۵۲	۳/۷۰	۴/۵۵	۳/۹۳
	سوم	۳/۸۶	۴/۷۸	۴/۱۰	۴/۷۷	۴/۳۲
آلفا برای تفاوت میانگین محاسبه شده با حد وسط طیف (۲/۵)		۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰

۲- باورهای دینی

میانگینهای محاسبه شده برای باورهای دینی مختلفی که انتظار می‌رود هر فرد دین‌دار باید آنها را قبول داشته باشد، همگی در فاصله مقادیر ۴ تا ۵ قرار گرفته‌اند. بر گستره طرح شده این کمیتها جایگزینهایی برای کیفیتهای «زیاد تا خیلی زیاد است». لذا می‌توان اهمیت هریک از باورهای طرح شده را برای پاسخگویان از نظر ایشان بالا دانست. با این حال، تفاوت‌های معناداری در بین اغلب میانگینهای محاسبه شده، مشاهده می‌شود (جدول شماره ۳). باید توجه کرد که هر چند این تفاوتها به لحاظ آماری و کمی معنادار است، به لحاظ کیفی و اجتماعی می‌تواند کمتر قابل توجه باشد. از نظر پاسخگویان به ترتیب اعتقاد به عدل خداوند، توحید و فطرت الهی انسان به عنوان با اهمیت‌ترین باورها تلقی شده‌اند که هر فرد دین‌دار بایستی به آنها معتقد باشد و اعتقاد به فروع دین و وجود شیطان به این لحاظ در مراتب آخر قرار گرفته‌اند.

۳- عواطف دینی

نتایج به دست آمده در بُعد عواطف دینی تا حد زیادی

مناسکی و دانشی نشان می‌دهد که اهمیت این ابعاد در مجموع برای هر فرد دین‌دار از نظر جامعه آماری مورد مطالعه بین متوسط تا زیاد قرار دارد.

از طرف دیگر مقایسه مقادیر انحراف معیار برای ابعاد پنج گانه دین‌دار نتایج قابل توجهی را نشان می‌دهد. در حیطه باورها کمترین اختلاف نظر در بین جوانان و نوجوانان مورد مطالعه وجود دارد. انحراف معیار ۰/۴۹ در مقایسه با این مقدار برای سایر ابعاد، حداقل است. این در حالی است که در حیطه مناسک دینی بیشترین اختلاف نظر در بین افراد مورد مطالعه وجود دارد. انحراف معیار برابر ۰/۶۸ در مقایسه با سایر ابعاد، حداکثر است. به بیان دیگر و با توجه به مقایسه میانگین و انحراف معیار محاسبه شده اولاً این انتظار وجود دارد که اکثریت افراد جامعه آماری مورد مطالعه به همه ابعاد دین‌داری اهمیت می‌دهند هر چند تفاوت‌هایی وجود دارد. ثانیاً این احتمال - که جوانان و نوجوانان به اجرای مناسک دینی اهمیت کمتری دهند- بسیار بیشتر از آن است که به باورهای دینی نیز چنین اعتقادی داشته باشند.

جدول شماره ۳- میانگینهای ابعاد فرعی باورهای دینی و مقایسه دو به دوی آنها
(آزمون ویلکاکسون)

میانگین از ۵	ابعاد فرعی	عدل خداوند	توحید	فطرت الهی	معجزه	نبوت و امامت	معاد	وجود شیطان	فروع دین
۴/۷۸	عدل خداوند	-	Z=۶/۲۵ P=۰/۰۰۰	Z=۶/۳۲ P=۰/۰۰۰	Z=۷/۹۳ P=۰/۰۰۰	Z=۸/۱۰ P=۰/۰۰۰	Z=۱۱/۸۴ P=۰/۰۰۰	Z=۸/۶۷ P=۰/۰۰۰	Z=۹/۵۵ P=۰/۰۰۰
۴/۶۵	توحید		Z=۲/۱۲ P=۰/۰۳۳	Z=۴/۷۰ P=۰/۰۰۰	Z=۴/۷۹ P=۰/۰۰۰	Z=۸/۹۰ P=۰/۰۰۰	Z=۶/۲۵ P=۰/۰۰۰	Z=۹/۵۵ P=۰/۰۰۰	
۴/۵۹	فطرت الهی			Z=۲/۸۲ P=۰/۰۰۵	Z=۲/۵۴ P=۰/۰۱۱	Z=۵/۹۸ P=۰/۰۰۰	Z=۵/۴۰ P=۰/۰۰۰	Z=۸/۷۲ P=۰/۰۰۰	
۴/۵۱	معجزه				Z=۰/۰۵ P=۰/۹۵۷	Z=۳/۶۴ P=۰/۰۰۰	Z=۳/۳۸ P=۰/۰۰۱	Z=۷/۲۸ P=۰/۰۰۰	
۴/۵۱	نبوت و امامت					Z=۴/۳۷ P=۰/۰۰۰	Z=۳/۹۱ P=۰/۰۰۰	Z=۷/۸۰ P=۰/۰۰۰	
۴/۴۱	معاد						Z=۱/۰۷ P=۰/۲۸۲	Z=۲/۴۲ P=۰/۰۰۰	
۴/۲۵	وجود شیطان							Z=۲/۷۷ P=۰/۰۰۶	
۴/۰۸	فروع دین								

حرم امامان، به عنوان ویژگیهای فرد دین دار از نظر افراد مورد مطالعه است. با این حال، تفاوت معنادار محاسبه شده بین میانگینهای مختلف (جدول شماره ۴) نشان می دهد که از نظر این گروه بسیار با اهمیت تر است که هر فرد دیندار پس از انجام عملی اشتباه یا گناه دست به توبه بزند تا اینکه

مشابه با نتایج حاصل از بُعد باورهای دینی است. در این بُعد نیز، میانگین کلیه ابعاد فرعی در فاصله مقادیر ۴ و ۵ قرار دارد که بیانگر میزان اهمیت «زیاد تا خیلی زیاد» است که هر یک از ابعاد فرعی توبه کردن، احساس آرامش با ذکر خداوند، احساس ترس از خدا و احساس معنوی به هنگام زیارت

جدول شماره ۴- میانگینهای ابعاد فرعی عواطف دینی و مقایسه دو به دوی آنها (آزمون ویلکاکسون)

میانگین از ۵	ابعاد فرعی	خواندن نمازهای واجب	رعایت واجبات	راز و نیاز با خدا	دادن خمس و زکات	زیارت اماکن مقدس	خواندن نمازهای مستحب
۳/۹۰	خواندن نمازهای واجب		Z=۰/۶۰ P=۰/۵۴۹	Z=۱/۹۰ P=۰/۰۵۷	Z=۲/۷۰ P=۰/۰۰۷	Z=۶/۷۸ P=۰/۰۰۰	Z=۱۱/۲۳ P=۰/۰۰۰
۳/۸۲	رعایت واجبات			Z=۱/۸۳ P=۰/۰۶۶	Z=۱/۸۵ P=۰/۰۶۳	Z=۵/۲۹ P=۰/۰۰۰	Z=۱۰/۹۰ P=۰/۰۰۰
۳/۷۷	راز و نیاز با خدا				Z=۰/۶۲ P=۰/۵۳۱	Z=۴/۷۳ P=۰/۰۰۰	Z=۱۰/۰۴ P=۰/۰۰۰
۳/۷۴	دادن خمس و زکات					Z=۶/۸۱ P=۰/۰۰۰	Z=۸/۶۸ P=۰/۰۰۰
۳/۴۹	زیارت اماکن مقدس						Z=۲/۷۲ P=۰/۰۰۷
۳/۲۹	خواندن نمازهای مستحب						

لزوماً در هنگام زیارت حرم امامان احساس معنوی خاصی به او دست دهد.

۴- پیامدهای دینی

اهمیت بُعد پیامدی در بین ابعاد پنج گانه دین‌داری براساس نظر دانش‌آموزان در مرتبه سوم و بُعد از باورها و عواطف دینی قرار گرفته است.

میانگینهای محاسبه شده برای ۸ بعد فرعی طرح شده در این قسمت نشان می‌دهد که می‌توان این ابعاد هشت گانه را

۵- مناسک دینی

با وجود برخی تفاوت‌های معنادار بین میانگینهای محاسبه شده برای هریک از ابعاد فرعی مناسک دین، ویژگیهای مشترک قابل مشاهده در همه آنها، قرار گرفتن میانگینها در دامنه مقادیر ۳ تا ۴ است. فاصله‌ای که برگستره شش درجه‌ای متناظر با کیفیتها متوسط تا زیاد است.

در بین ابعاد مختلف طرح شده، برخی تفاوتها معنادار و برخی تصادفی یا ناشی از خطای نمونه‌گیر هستند (جدول

جدول شماره ۵- میانگینهای ابعاد فرعی پیامدهای دینی و مقایسه دو به دوی آنها (آزمون ویلکاکسون)

میانگین از ۵	ابعاد فرعی	آشنایی با امامان	آگاهی از واجبات دینی	به کار گیری فکر و اندیشه	آگاهی از مسائل روز	آشنایی با منون دینی	آگاهی از مذاهب و ادیان دیگر
۴/۳۲	آشنایی با امامان	-	Z=۵/۶۲ P=۰/۰۰۰	Z=۸/۷۹ P=۰/۰۰۰	Z=۱۱/۰۵ P=۰/۰۰۰	Z=۱۵/۵۳ P=۰/۰۰۰	Z=۱۶/۳۳ P=۰/۰۰۰
۴/۱۳	آگاهی از واجبات دینی			Z=۴/۱۸ P=۰/۰۰۰	Z=۸/۸۱ P=۰/۰۰۰	Z=۱۴/۱۴ P=۰/۰۰۰	Z=۱۵/۹۱ P=۰/۰۰۰
۳/۸۹	به کار گیری فکر و اندیشه				Z=۴/۹۸ P=۰/۰۰۰	Z=۱۰/۲۴ P=۰/۰۰۰	Z=۱۵/۷۵ P=۰/۰۰۰
۳/۵۹	آگاهی از مسائل روز					Z=۵/۵۲ P=۰/۰۰۰	Z=۱۴/۹۲ P=۰/۰۰۰
۳/۳۲	آشنایی با منون دینی						Z=۱۴/۴۳ P=۰/۰۰۰
۲/۲۴	آگاهی از مذاهب و ادیان دیگر						-

شماره ۶). خواندن نمازهای واجب و اجرای واجبات دارای بیشترین اهمیت در بین مناسک مختلف هستند با این حال، اهمیت انجام آنها از نظر جامعه مورد مطالعه در مقایسه با باورها و عواطف دینی کمتر است. در بین مناسک مختلف دینی به ترتیب خواندن نمازهای واجب، رعایت واجبات و راز و نیاز با خدا و دادن خمس و زکات از درجه اهمیت بیشتر و زیارت اماکن مقدس و خواندن نمازهای مستحب از اهمیت کمتری از نظر افراد مورد مطالعه برخوردار بوده است.

۶- دانش دینی

بیشترین پراکندگی در نوع پاسخ‌ها، در بین ابعاد مختلف

در دو گروه اصلی جا داد. ویژگیهایی که از نظر پاسخگویان دارای اهمیت «زیاد تا خیلی زیاد» هستند و ویژگیهایی که درجه اهمیت آنها کمتر است و می‌توان آنها را در حدود «متوسط تا زیاد» دانست. شرکت در مسائل سیاسی، داشتن ظاهری ساده و متواضع بودن سه صفتی که از نظر جامعه آماری مورد مطالعه به عنوان صفاتی برای یک فرد دیندار کمتر با اهمیت هستند در حالی که احساس وجود خدا در زندگی، متعهد به تکلیف بودن، رعایت مسائل اخلاقی، دفاع از دین و داشتن روابط اجتماعی سالم در مجموع دارای اهمیت بیشتری می‌باشند؛ به نحوی که اهمیت ابعاد فرعی آخر به اندازه وجود باورها و عواطف دینی از نظر پاسخگویان دارای اهمیت است.

جدول شماره ۶- میانگینهای ابعاد فرعی مناسک دینی و مقایسه دو به دوی آنها (آزمون ویلکاکسون)

میانگین از ۵	ابعاد فرعی	آشنایی با امامان	آگاهی از واجبات دینی	به کار گیری فکر و اندیشه	آگاهی از مسائل روز	آشنایی با متون دینی	آگاهی از مذاهب و ادیان دیگر
۴/۳۲	آشنایی با امامان	-	Z=۵/۶۲ P=۰/۰۰۰	Z=۸/۷۹ P=۰/۰۰۰	Z=۱۱/۰۵ P=۰/۰۰۰	Z=۱۵/۵۳ P=۰/۰۰۰	Z=۱۶/۳۳ P=۰/۰۰۰
۴/۱۳	آگاهی از واجبات دینی	-	-	Z=۴/۱۸ P=۰/۰۰۰	Z=۸/۸۱ P=۰/۰۰۰	Z=۱۴/۱۴ P=۰/۰۰۰	Z=۱۵/۹۱ P=۰/۰۰۰
۳/۸۹	به کار گیری فکر و اندیشه	-	-	-	Z=۴/۹۸ P=۰/۰۰۰	Z=۱۰/۲۴ P=۰/۰۰۰	Z=۱۵/۷۵ P=۰/۰۰۰
۳/۵۹	آگاهی از مسائل روز	-	-	-	-	Z=۵/۵۲ P=۰/۰۰۰	Z=۱۴/۹۲ P=۰/۰۰۰
۳/۳۲	آشنایی با متون دینی	-	-	-	-	-	Z=۱۴/۴۳ P=۰/۰۰۰
۲/۲۴	آگاهی از مذاهب و ادیان دیگر	-	-	-	-	-	-

می توان میانگینهایی در فاصله نمرات ۲ تا ۵ مشاهده کرد. کلیه تفاوتهای مشاهده شده بین میانگینها نیز به لحاظ آماری معنادار بوده است و لذا می توان گفت رتبه بندی ارائه شده در جدول شماره ۷ نه تنها درباره نمونه آماری بلکه با اطمینان

دانش دینی مشاهده می شود. در حالی که درباره باورها و عواطف دینی بیشتر پاسخها در فاصله مقادیر ۴ و ۵ قرار داشتند و در رابطه با پیامدها و مناسک دینی، اغلب میانگینها در فاصله ۳ تا ۴ قرار گرفته بودند درباره ابعاد دانش دینی

جدول شماره ۷- میانگینهای ابعاد فرعی مناسک دینی و مقایسه دو به دوی آنها (آزمون ویلکاکسون)

میانگین از ۵	ابعاد فرعی	احساس وجود خدا	متعهد به تکالیف	رعایت مسائل اخلاقی	دفاع از دین	روابط اجتماعی سالم	نواضع	ظاهر ساده	مشارکت سیاسی
۴/۳۳	احساس وجود خدا	Z=۱/۹۰ P=۰/۰۵۷	Z=۴/۱۲ P=۰/۰۰۰	Z=۳/۸۰ P=۰/۰۰۰	Z=۹/۴۴ P=۰/۰۰۰	Z=۷/۵۲ P=۰/۰۰۰	Z=۱۲/۱۸ P=۰/۰۰۰	Z=۱۴/۱۸ P=۰/۰۰۰	-
۴/۲۸	متعهد به تکالیف	-	-	Z=۳/۳۶ P=۰/۰۰۱	Z=۲/۷۰ P=۰/۰۰۷	Z=۸/۱۴ P=۰/۰۰۰	Z=۶/۷۹ P=۰/۰۰۰	Z=۱۱/۲۶ P=۰/۰۰۰	Z=۱۴/۲۵ P=۰/۰۰۰
۴/۱۵	رعایت مسائل اخلاقی	-	-	-	Z=۰/۵۵ P=۰/۵۸۲	Z=۵/۶۶ P=۰/۰۰۰	Z=۴/۳۶ P=۰/۰۰۰	Z=۱۰/۹۳ P=۰/۰۰۰	Z=۱۲/۷۶ P=۰/۰۰۰
۴/۱۱	دفاع از دین	-	-	-	-	Z=۳/۶۷ P=۰/۰۰۰	Z=۳/۵۸ P=۰/۰۰۰	Z=۱۰/۰۷ P=۰/۰۰۰	Z=۱۲/۱۵ P=۰/۰۰۰
۳/۹۹	روابط اجتماعی سالم	-	-	-	-	-	Z=۰/۸۱ P=۰/۴۱۴	Z=۸/۲۰ P=۰/۰۰۰	Z=۱۱/۸۷ P=۰/۰۰۰
۳/۹۲	نواضع	-	-	-	-	-	-	Z=۵/۷۰ P=۰/۰۰۰	Z=۱۰/۴۹ P=۰/۰۰۰
۳/۵۱	ظاهر ساده	-	-	-	-	-	-	-	Z=۷/۰۸ P=۰/۰۰۰
۳/۰۴	مشارکت سیاسی	-	-	-	-	-	-	-	-

حداقل ۶۵٪ دربارهٔ جامعه آماری نیز صادق است.

میانگینهای محاسبه شده نشان می‌دهد که از نظر جامعه آماری مورد مطالعه، اهمیت آشنایی هر فرد دیندار با امامان و واجبات دینی در حد «زیاد تا خیلی زیاد» اهمیت به کارگیری فکر و اندیشه، آگاهی از مسائل روز و آشنایی با متون دینی در حد «متوسط تا زیاد» و اهمیت از مذاهب و ادیان دیگر در حد «کم تا متوسط» است.

بحث و نتیجه گیری

مطالعهٔ تاریخ بشر نشان دهندهٔ این مهم است که مذهب کیفیتی عمومی است که در تمام مظاهر زندگی بشر متجلی است و هر قوم و ملتی دارای مذهبی ویژهٔ خود بودند و همچنین پرستش و دعا طبیعی‌ترین و ضروری‌ترین اصل زندگی بشر به شمار می‌آمده است. انسان همانگونه که برای زنده بودن به آب و غذا نیاز داشت، پرستش و دعا را نیز برای خود فریضه‌ای می‌دانسته که براساس آن و در باطن خود منجر به حرکت وی به سمت سعادت حقیقی می‌شده است.

نیکولو ماکیاوولی (نقل از صانع، ۱۳۷۲: ۹) عقیده دارد که هیچ چیز بیش از زوال دین، کشور را به تباهی نمی‌کشانند. هابهاوس (نقل از توسل، ۱۳۸۰: ۵۶) معتقد است که حقیقت را باید از حرکت اخلاقی فکر بشر که از دستورات محض دینی و خدا سرچشمه می‌گیرد و مستلزم ریاضت و انضباط وابسته به آن است استنباط کرد و به گفتهٔ کسانی که می‌گویند این قواعد چیده‌فایده‌ای دارد، کمتر توجه نمود. دورکیم می‌نویسد: «این درست نیست که به دین، بر چسب جادو یا تخیل زده شود.» وی به این نتیجه هدایت می‌شود که اعتقاد به خدای اعلی و خدای بزرگ معرف آگاهی مبهمی است که نشان می‌دهد افراد از این طرق می‌خواستند به همدیگر وابستگی پیدا کنند و می‌گوید: «دین یک معنویت والا است و ما به هیچ وجه نمی‌توانیم آن را از زندگی فطری و اجتماعی خود جدا کنیم» (نقل از توسل، ۱۳۸۰: ۵۹). از مارکس در مورد دین به طور مستقیم شاید بیش از چند جمله در دست نباشد و تنها در مقدمهٔ نقد فلسفهٔ حقوق هگل، این جمله آمده است که «دین نالهٔ خلق‌های رنجبر، قلب بی‌قلبها، احساس بی‌احساسی و... است» (نقل از توسل، ۱۳۸۰: ۶۲). منتسکیو نیز

عقیده دارد که در بین اجتماعات بشری، دین بزرگترین قوانین است (نقل از صانع، ۱۳۷۲: ۹).

با توجه به مطالب گفته شده می‌توان گفت دین از کهن‌ترین دلبستگیها، نگرشها و انگاره‌های بشر، پدیده‌ها و نهادهای اجتماعی است و کارکرد مثبتی که می‌تواند داشته باشد این است که با ایمان، احساس، تعلق خاطر و باوری که در دین‌داران پدید می‌آورد در برآوردن نیازهای روانی و تعالی جو و در سامان و اعتلا بخشیدن به زندگی اجتماعی، آنان را یار و یاور است و با کارکردهای انگیزشی و بینشی، موجب همبستگی اجتماعی و انسجام گروهی می‌گردد و با مشارکت عموم مردم در مراسم عبادی، باعث همسانی مبانی اعتقادی، دلبستگی و تقویت هویت جمعی آنان می‌شود.

با این حال، دین همچون سایر پدیده‌ها در طول زمان دچار تغییر و تحول شده و متناسب با آن معیارهای دینداری نیز تحول می‌یابند. بخش مهمی از این تحول ناشی از تغییراتی است که در اوضاع عینی زندگی اجتماعی انسانها در ابعاد مختلفی نظیر آموزش، فناوری و اقتصاد صورت می‌گیرد. در پژوهش انجام شده که مقاله حاضر گزیده‌ای از آن است، مشخص شده است که در بین دانش‌آموزان مختلف که به طبقات مختلف اجتماعی تعلق دارند تفاوت‌های قابل توجهی به لحاظ معیارهای دین‌داری وجود دارد. می‌توان چنین نتیجه‌گیری کرد که تغییر در نظام قشربندی هر جامعه (مثلاً کاسته شدن از نسبت طبقهٔ پایین و افزوده شدن به نسبت طبقه متوسط و بالا) می‌تواند در باورها و نگرشهای مختلف مردم مؤثر واقع شود و در دیدگاه آنان نسبت به معیارهای دین‌داری تغییر ایجاد کند. لذا انجام مطالعات پیمایشی به منظور درک این تغییرات و در محدوده موضوع متن حاضر با هدف شناخت تغییر معیارهای دینداری امری ضروری است.

نتایج مطالعه حاضر نشان داد که ابعاد پنج‌گانهٔ معیارهای دین‌داری را می‌توان در چهار گروه رتبه‌بندی کرد که در آن به ترتیب ابعاد، باورها و عواطف دینی به عنوان رتبه اول، پیامدهای دین به عنوان رتبه دوم، مناسک دینی به عنوان رتبه سوم و دانش دینی در رتبه چهارم قرار گرفت. با وجود این، اطلاعات به دست آمده نشان داد که اهمیت ابعاد مختلف از

نظر جامعه آماری مورد مطالعه از حداقل متوسط تا خیلی زیاد است؛ به نحوی که نمی‌توان هیچ یک از ابعاد را در نزد این گروه دارای اهمیت کم یا بسیار کم دانست. با این حال باید توجه کرد که محدوده این مطالعه درباره «نگرش» افراد بوده است که هر چند نوع آمادگی و زیربنای «رفتار» می‌باشد، لزوماً با آن رابطه مستقیم ندارد.

متن حاضر را می‌توان گامی هر چند کوچک در جهت افزودن بر ادبیات جامعه‌شناسی دینی در ایران دانست و نویسندگان متن امیدوارند که با مطالعات بعدی توسط دیگر گروه‌های پژوهشی در حیطه موضوع دین و دین‌داری هر چه بیشتر بر غنای این ادبیات افزوده شود.

پی‌نوشتها

1. Charles Glock & Rodney Stark
2. Ideological Dimension (Religious Beliefs)
3. Ritualistic Dimension (Religious Practices)
4. Experiential Dimension (Religious Feelings)
5. Intellectual Dimension (Religious Knowledge)
6. Consequential Dimension (Religious Effects)

۷- توجه به این نکته ضرورت دارد که در طرح مسائل تجربی حاصل از داده‌های جمع‌آوری شده، معیارهای دینداری برای مسلمانان شیعی مورد نظر بوده است و همه اعضای جامعه آماری به لحاظ وابستگی دینی و مذهبی در این گروه جای دارند.

منابع

- آرون، ریمون، مراحل اساسی اندیشه در جامعه‌شناسی، ترجمه باقر پرهام، نشر نی، تهران ۱۳۶۸.
- آریا، غلامعلی آشنایی با تاریخ ادیان، مؤسسه فرهنگی و انتشاراتی پایا، تهران ۱۳۷۶.
- اینگلهارت، رونالد، تحول فرهنگی در جامعه پیشرفته صنعتی، ترجمه مریم‌وتر، نشر کویر، تهران.
- توسلی، غلامعباس، جامعه‌شناسی دین، انتشارات سخن، تهران، ۱۳۸۰.
- حکمت، علی اصغر، تاریخ ادیان، چاپ گوته، تهران ۱۳۷۱.
- حجت، سید محمد باقر، اسلام و تعلیم و تربیت (بخش اول تربیت)، دفتر

نشر فرهنگ اسلامی، تهران ۱۳۵۸.

- حائمی شیروانی، حجت‌الله، جایگاه دین در نظام ارزشی جوانان (مطالعه موردی دانشجویان گروه علوم اجتماعی دانشگاه اصفهان)، پایان‌نامه کارشناسی، رشته پژوهشگری علوم اجتماعی، دانشگاه اصفهان، ۱۳۷۸.

- خنیفر، حسین، اصول اساسی در تربیت دین، نشریه تربیت، بازیابی (۲۴۲۰، شماره نمایه ۹۹)، ۱۳۷۹.

- داریاپور، زهرا، جایگاه سنت و مدرنیته در نظام ارزشی جوانان و بزرگسالان شهر تهران، رساله دکتری- جامعه‌شناسی، دانشگاه اصفهان، ۱۳۸۱.

- دراز، محمدعبدالله، مدخلی بر کاوش در تاریخ ادیان، ترجمه و نگارش محمد باقر حجت، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران ۱۳۸۰.

- رضا قلیان، حسین، سنجش نظرات و نگرش دانش‌آموزان در زمینه اعتقادات دینی در دبیرستانهای ناحیه ۳ اصفهان، پایان‌نامه کارشناسی- رشته علوم اجتماعی، دانشگاه اصفهان، تهران ۱۳۸۰.

- رضایی، عبدالعظیم، تاریخ ادیان جهان، انتشارات علمی، تهران ۱۳۶۸.

- سراج زاده، سید حسن، اجتماع اخلاقی مسلمانان: تبیین جامعه‌شناخت تأثیر باورهای اسلامی بر میزان جرم، نشریه پژوهش، شماره ۲، ۱۳۷۹.

- شلتوت، محمود، سیری در تعالیم اسلامی، ترجمه خلیل خلیلیان، شرکت سهامی انتشار، تهران ۱۳۵۹.

- صادق‌زاده قمصری، علیرضا و حاجی ده‌آبادی، محمدعلی، آسیب-شناسی تربیت دین، نشر تربیت اسلامی، تهران ۱۳۸۰.

- صانعی، پرویز، جامعه‌شناسی ارزشها، کتابخانه گنج دانش، تهران ۱۳۷۲.

- عطاپور، شهلا، بررسی نگرش نسل جوان به دین و عوامل مؤثر بر آن در شهر اصفهان، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی استان اصفهان، ۱۳۸۱.

- قاسمی، وحید، گونه‌شناسی و تبیین فرهنگ سیاسی دانشجویان شاعل به تحصیل در ایران، رساله دکتری جامعه‌شناسی، دانشگاه اصفهان، ۱۳۸۰.

- کدیور، محسن، دورودین‌داری، دیسک فشرده نمایه، شماره بازیابی ۱۹۲، ۱۳۷۷.

- کیوی ریمون و کامینهود، لوک وان، روش تحقیق در علوم اجتماعی، ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر، انتشارات توتیا، تهران ۱۳۷۵.